

Наталія Лопецька (Рівне)

ДЕРМАНСЬКИЙ МОНАСТИР В ЧАСИ КНЯЗЯ В.-К. ОСТРОЗЬКОГО

Відомо, що суспільно-політичне та церковне життя України у період XVI – XVII ст. перебувало у взаємному зв'язку, оскільки представники обох напрямків прагнули зберегти православні традиції. Це зумовлювалося присутністю католицьких елементів та процесів унійного з'єднання у зазначений хронологічний період. Чимало наукових розвідок, досліджень, статей присвячено великим осередкам, розташованим у той період на території українських земель, а також, безпосередньо, і на Волині. Проте слід звертати увагу і на функціонування та роль невеликих за масштабними розмірами й територіальними володіннями духовних осередків. Саме однією із таких церковних організацій є Дерманський Свято-Троїцький монастир.

Мета даної статті полягає у висвітленні функціонування та діяльності Дерманського монастиря у часи опікунства ним князя В.-К. Острозького. З огляду на позиції даного патрона важливим є встановлення окремих напрямків його роботи у духовній обителі в кінці XVI – першій половині XVII ст. У історіографії ранішого часу науковці зверталися до даної проблеми [3; 8; 16; 19; 20; 21; 23; 30]. Проте автори таких праць обмежувалися окремими згадками про сам монастир, розглядали окремі проблеми його роботи, або ж головну увагу акцентували безпосередньо на постаті князя В.-К. Острозького.

Протягом XVI – XVII ст. на Волинській землі постійно формувалися великі латифундії. Міста, містечка, села та їх володіння належали найбагатшим магнатам: Острозьким, Сангушкам, Чорторійським, Вишневецьким, Корецьким. Великими торгівельно-ремісничими центрами стали міста Луцьк, Острог, Дубно, Володимир-Волинський. Волинські магнати надавали кошти та ресурси для підтримки православної церкви, слов'янської культурно-просвітницької діяльності на противагу католицизму,

який неабияк посилювався після Берестейської унії 1596 р. Зрозуміло, що розташований на території Волині Дерманський монастир теж отримав велику підтримку у адміністративно-господарській, науково-просвітницькій та культурній сферах.

Глибоке історичне коріння монастиря у Дермані в XV – XVI ст. засвідчують письмові документи. Першим аргументом є пожертва князя Костянтина Івановича Острозького у 1499 р., який подарував книгу Каликстових повчань (патріарха Константинопольського), а 1507 р. – Євангеліє [3, 388; 4, 3; 5, 43; 21, 211]. Також згадуваного, 1507 р. князь К.І. Острозький „офірував ... срібні визолочені потир, дискос і лжицю, хрест із мощами та облачення” [3, 388]. Про зазначене благодійництво на користь духовного осередку згадує дослідник В. Рожко, який вказує, що „прямих документальних даних про час, засновника і будівничого обителі Святої Троїці історія не зберегла, але, посилаючись на пізніші джерела, можна вважати її фундатором князя Василя Федоровича Острозького”, а виходячи із запису у Дерманському пом’янику, автор стверджує „можемо вважати будівничим Дерманського монастиря саме князя Василя, а часом будівництва – середину XV ст.” [24, 107-111].

Від початку створення монастиря у Дермані цілковито перебував на утриманні та у повному розпорядженні князівської родини Острозьких. Фундатори монастиря (Острозькі) стали його патронами: їм належало право опікуватись та призначати ігуменів. Право патронату передавалося від одного представника цієї родини до іншого й через Костянтина Івановича – гетьмана Великого Князівства Литовського – перейшло до його старшого сина Іллі, а згодом – до його вдови Беати Костелецької і, нарешті, опинилось у її єдиної доньки Гальшки. Важливу роль у історії становлення і функціонування Дерманського монастиря відіграв саме князь Василь-Костянтин Острозький. Він був „державним мужем високої якості, і всі мусіли рахуватися з ним” [18, 36].

У сучасній історичній науці з’явилося ряд нових обґрунтувань, автори яких намагалися встановити століття, в якому почали зведення монастирських будівель і церкви, а також вежі-дзвіниці. Увагу привертають дослідження проведені науковцем В. Вуйциком. Він, вивчаючи вказану проблему, особливого значення надає фундації обителі у 1602 р., здійсненій саме князем В.-К. Острозьким. Науковець зазначає, що вона була основною і мала вирішальне значення в будівельній історії всього монастирського комплексу [5, 43]. В. Вуйцик стверджує, що з того часу бере свій

початок мурована Свято-Троїцька церква, яка в попередні часи була дерев'яною. Для підтвердження останнього науковець наводить люстрацію Острозького староства 1571 р. з описом церковних маєтків. Безумовно, важливим документом, де згадується монастирська церква Святої Трійці у Дермані, є збережена люстрація (інвентар) Острозького староства від 1571 р. з описом церковних маєтків, де зазначено: „Будування церковне. Церква дерев'яна невеличка Святої Трійці, при ній збоку каплиця невелика дерев'яна святого Дмитрія. Будинки старі” [5, 45; 22, 45]. Люстрація 1571 р. фіксує також наявність дзвіниці у монастирі в Дермані: „Дзвіниця, на якій дзвін великий...” [9, 49]. Тобто, у люстрації Острозького староства 1571 р. Свято-Троїцька церква у Дерманському монастирі зазначена як дерев'яна будівля, тоді як муровані будівлі відносяться до XVII ст. Документальним підтвердженням останнього є презента, надана князем В.-К. Острозьким на ігуменство в Дерманському монастирі Ісаї Балабана від 13 лютого 1608 р., де зазначалося, що необхідно „... завершити будівництво муру та до порядку все призвести...” (...звладда муръ зачатїи кончити і в лепшост все приводити) [20, 158; 5, 45]. Науковець В. Вуйцик підсумовує: „з фундаційної записки бачимо, що церква і дзвіниця мурувалися одночасно” [5, 45]. Беручи до уваги наявні записи у люстрації Острозького староства від 1571 р., можна стверджувати, що дерев'яною Свято-Троїцька церква була до початку XVII ст., а саме до 1602 р. В свою чергу, вежа-дзвіниця (перебудована у першому десятилітті XVII ст.) може відноситися також до ранішого часу заснування, тобто середини XV ст. [5, 47-48].

Висвітлюючи функціонування Дерманського монастиря в часи князя В.-К. Острозького важливо звернути увагу на комплекс заходів, що пов'язані із реформуванням духовного осередку в період міжконфесійного протистояння, спровоковане укладенням Берестейської унії 1596 р. Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. в історії Дерманського монастиря відбувались значні зміни, пов'язані із внутрішньою структурою та організацією. Обитель через її представників залучалася до процесів загальнодержавного характеру, які проходили в межах волинських земель. У цей час розпочинається гостре протиріччя між уніатами та православними. Князь В.-К. Острозький – послідовний прихильник останніх намагався не лише фінансово підтримувати своїх підопічних, а й політично легалізував та зміцнював статус православних осередків. Така тенденція безпосередньо вплинула на функціонуван-

ня монастиря у Дермані. У період міжконфесійних протиріч князь В.-К. Острозький намагався якнайшвидше провести реорганізацію чернечих осередків у межах своїх володінь, щоб об'єднати їх у спільножиттєві, тобто, духовні осередки з чисельно представленою общиною. Такі заходи мали на меті формування спільножиттєвих структур, які могли б протистояти унійним представникам, що прагнули до процесу з'єднання.

Для оформлення та реалізації такого задуму князь В.-К. Острозький 8 березня 1594 р. видав в м. Острозі „Книгу о постничестве” св. Василя Великого [11, 30]. У передмові до нього вказувалися переваги чернечого чину св. Василя Великого над іншими – неправославними. Наслідком стало поступове запровадження Василіанського чину у монастирях, що підпадали під компетенцію Острозького, зокрема в Дерманському. Щоб достеменно зрозуміти, в чому полягала суть нововведень, які запроваджувалися у Дермані в зв'язку з новими правилами проживання чернечої общини, необхідно подати відомості, що собою являв їх зміст. Їх автор та укладач – Василь Великий (329-379 рр.) – святий архієпископ Кесарійський, один із отців церкви, організатор східного чернецтва, проповідник та богослов. На Україні здавна відомі такі його твори: „Бесіди на Шестоднев” (виклад історії творення світу), аскетичні повчання про піст та чернече життя [10, 215]. Члени чернечого чину св. Василя Великого (ЧСВВ) – василіани провадили своє життя за правилами, укладеними близько 362 р. (так звані „ширші” – 55 і „коротші” – 313 правила). Чернецтво Сходу і частково Заходу взяло їх за основу. Головне застосування правил св. Василя Великого, з пізнішим доповненням, знайшли на візантійському Сході, звідти їх запозичили українці, коли в XI ст. з'явилося чернецтво. Монастирі тоді не підтримували зв'язків між собою; вони підпорядковувалися місцевим єпископам або, як виняток, прямо – патріархові (ставропігійні монастирі). Саме на таких принципах та засадах мало б формуватися життя духовних осередків у даний період.

У Дерманському монастирі принцип проживання ченців на умовах спільножиття запровадив князь В.-К. Острозький. 9 червня 1602 р. духовний осередок отримав грамоту, „у відповідності з якою ставав общежительним (зі спільним майном, суворими правилами співжиття), і при ньому організовувався учбовий центр виразної антикатолицької спрямованості”. Дерманським ігуменом було призначено Ісакія Борисковича. Проте, вже з цього часу при

запровадженні таких нововведень у монастирі спостерігалися особливості, оскільки статут „передбачав прийняття у монастир не тільки тих, хто визнавав правила, а й тих, „которые би ся зишли до наук”. Тобто тут мали право навчатись і світські особи [20, 37]. Варто зазначити, що паралельно зі зміною правил у духовній обителі з Острога до Дерманя переносили культурно-освітній центр. Отже, необхідно враховувати й цей аспект, оскільки зміни відбувалися і в статусі Свято-Троїцького осередку, і в правилах призначення чернечої ієрархії на посади. З того часу в стінах монастиря перебували відомі політичні, церковні та культурні діячі. Варто згадати про Іова Княгиницького, який виконував роль наставника при запровадженні статуту св. Василя Великого у волинських монастирях, в тому числі і в Дерманському. У цей період в обителі перебували такі відомі особи, як Дем’ян Наливайко, Іов Борецький, Антоній Грекович, ієромонах Кипріян тощо.

Виникає певна складність у тому, щоб документально відтворити зміни, які передбачались у статуті Дерманського монастиря у першій половині XVII ст., згідно з реформуванням та впровадженням у ньому правил св. Василя Великого. Однак зберігся статут 1624 р. православного Дубенського Преображенського монастиря. Він „... є скороченою редакцією чернечих правил св. Василя Великого, на основі яких у цілому функціонували тоді всі спільножиттєві обителі в межах західного регіону Росії ...” [27, 167]. Варто також зазначити, що Дерманська та Дубенська чернечі обителі перебували у досить тісних контактах та взаємозв’язках, тому очевидно, спільними були правила, за якими проживала чернеча спільнота.

Зміст статуту Дубенського монастиря передбачав наступне: очолював духовний осередок ігумен, який здійснював управління не самостійно, а з допомогою обраної братії. Обов’язки в монастирі чітко розподілялися між представниками братії, про це свідчить наявність ряду посад: духівника, економа (для зовнішнього та внутрішнього господарства), казначея, еклезіарха, воротного (не мав права без згоди ігумена впускати або ж випускати з обителі людей). Контролювалося й внутрішнє життя духовного осередку. Адже у статуті зафіксовано положення, яке вимагає суворого дотримання церковних правил: ніхто не мав права пізно приходити до церкви або залишати її під час богослужінь. У келіях заборонялося мати напої, окрім води та квасу. Одягом ченці забезпечувалися за кошти монастиря. Передбачався лікувальний заклад, оскільки у статуті зазначалося: „... лікарня влаштовувалась

за кошти обителі...”. Якщо ченці отримували додаткові прибутки, маються на увазі подання на службу Богу або пожертви, то всі надходження зобов’язувалися віддавати до спільної монастирської казни. Ченцям заборонялося товаришувати з „мирськими людьми”, особливо з жінками. Окремим пунктом зазначалося, що ігумена чернеча братія повинна обов’язково слухати, підкорятися „яко самому Христу”. Якщо цієї умови чернець не дотримувався тричі (та не кається у здійснених порушеннях), у такому разі він покидав монастир [25, 601-604; 27, 167].

Вказаний чернечий статут виконувався в Дерманському монастирі надто суворо. Посади в обителі розподіляли, згідно з результатами виборів. Ігумен обирався, але частіше призначався самим князем В.-К. Острозьким на певний час (зазвичай, на один рік), але, в більшості випадків – пожиттєво. Ця посада вважалася досить високою, а зважаючи на обсяг роботи, важкою та відповідальною. Основне завданням полягало в тому щоб, подаючи приклад благочестивого, смиренного, праведного життя, виховувати монастирських братчиків на засадах чернечого проживання. Звичайно, ігумен зобов’язувався зберігати звичаї і традиції свого монастиря. Протягом XVI – XVII ст. у цих справах ігуменом в Дерманському монастирі допомагав намісник. Укладення зазначеного статуту проводилося з тим, щоб унормувати життя чернецтва у монастирі в Дермані. Отже, монастирські братчики зобов’язувалися дотримуватися ідеалів безкомпромісного аскетизму, таким чином вдосконалюючи духовне життя в Дерманському монастирі.

У Київській митрополії в кінці XVI ст. не всі монастирі жили за правилами св. Василя Великого. В. Підручний наголошує на поширенні помилкового поняття у зазначений період, згідно з яким усі східні ченці були „василіанами” і творили „Чин св. Василя Великого”. Аргументуючи це, він наводить цитату із листа Іпатія Потія, який у 1599 р. писав до князя В.-К. Острозького наступне: „Кожний бачить, що з цього святого чернечого чину, заснованого св. Василієм Великим, залишилась тільки назва або якась тільки тінь, а сама ідея зовсім загинула ...”. У фундаційних або ктиторських монастирських статутах зазначалось, що ченці повинні вести життя згідно „зі статутом св. Василя Великого і святих отців” [2, 93; 23, 80]. У даному випадку мається на увазі не конкретний статут, а те, „що ченці зобов’язані жити спільним життям, найвизначнішим основоположником якого був св. Василій Великий” [23, 80-81].

Відомо, що позиція патрона Дерманського монастиря князя В.-К. Острозького щодо православної віри була надто міцною і ідеологічно, і політично. Перш за все, він намагався запровадити спільножиттєвий статут у Дерманському монастирі, щоб зміцнити його православні позиції, що, в свою чергу, стабілізує політичну та суспільну ситуацію у княжих володіннях. Такий уклад проживання чернечої общини у різних монастирях повинен був гарантувати об’єднання православних осередків: „Такий спільножиттєвий характер реформованих православних монастирів, з’єднаних при тому ж в одне ціле, був причиною того, що з часом гонінь католиків та уніатів на православ’я, навколо монастирів почали зосереджуватися церковні братства, в складі яких перебували люди різного звання та стану православного віросповідання [3, 145]. З іншого боку, це не лише зміцнювало ідеологічно, та сприяло структуризації монастиря у Дермані, а й допомагало ченцям суворо дотримуватися законів осередку. Також князь В.-К. Острозький намагався реформувати монастир так, щоб у подальшому без його згоди нікого не призначали на посади. Він доручав управління осередком лише людям гідним вищих духовних посад. Ці засади від 1592 р. скріплені грамотою короля Сигізмунда III. Так поступово встановлювалися певні критерії відбору на вищі духовні посади, що також сприяло дотриманню суворого контролю та нагляду за призначуваними особами. Це на певний час гарантувало, що управління осередком здійснюватимуть ті, хто буде дбати та утримувати не лише духовність волинського краю, а й сприятиме чіткому функціонуванню суспільного устрою, адміністративного апарату. Такий принцип у структурі не лише Дерманського монастиря, а й усіх підвладних родині Острозьких духовних обителів дійсно міг стати дієвим. Проте вимирання православної гілки князів Острозьких звело нанівець такі сподівання. У 1603 р. помер син В.-К. Острозького – Олександр, 1608 р. не стало самого князя. Залишався його нащадок – Януш Острозький, який став ревним католиком, а у справах політично-церковного характеру переважно займав нейтральну позицію.

Впливовість позиції патрона Дерманського монастиря князя В.-К. Острозького в релігійній установі забезпечила і інший вектор діяльності, а саме розвиток освітнього і культурно-просвітницького напрямків. У процесі загострення міжконфесійних стосунків ще однією складовою діяльності монастиря стала друкарська і видавнича справа.

На початку XVII ст. наукова та видавнича діяльність Острозького науково-просвітницького центру пішла на спад і князь В.-К. Острозький переніс культурно-освітній центр у Дерманський монастир, де для цього склались відповідні умови, про що зазначає І. Огієнко: “Свою давню думку про заснування в Дерманському монастирі культурно-освітнього центру Костянтин Острозький здійснив лише у 1602 році. В тім році, 5 липня, князь, з благословення патріарха Мелетія, цілком переробляє Дерманський монастир: зводить тут киновію, засновує школу, а також і друкарню при ній; багатому і до того монастирю князь дарує нові маєтки”. Про це також вказано в передмові до “Октоїха” 1604 р.: “Монастырь свой, называемый Дерман, со всеми достатками отлучил, на киновию его фундувал, и иноком отдал, на згроможене до него людей богобойных и чернцов святобливых в животе и учоных. Которым то и друкарню придал, абы двояко и трояко пожиточными церкви и вере святой были, едины молитвами святыми помагаючи, як Солуняне Апостолу Павлу, а другіе животом святобливым приклад даючи тым, которые хочут спастися, а досконалые наукою и письмом, а злеща друкованем книг свитячи всим, подобячися старым святым иноком. Которых працы в писме и по нынешній день явны, для которых и хвалены сун” [Ўхтаикъ сирѢчь ѥ ѡмогласникъ. – Дермань, 12.09.1604 (12.04.1603 – 12.09.1604). – арк. 12; 21, 212].

Отже, можна вважати, що в кінці 1602 – початку 1603 рр., коли острозька друкарня тимчасово припинила свою діяльність, наступницею книгодрукування на Волині стала дерманська. Весь друкарський інвентар на початках організації та облаштування друкарського осередку знаходився у правому крилі в’їзної башти-дзвіниці. Ймовірно, що в цьому приміщенні друкарня була недовго, оскільки 1604 р. добудували флігель до в’їзної башти, а під ним підвальне приміщення, спеціально призначене для друкарської справи. У 1602 р. князь В.-К. Острозький переніс у Дерманський монастир частину устаткування друкарні з Острога. Управителем її став священник-друкар Дем’ян Наливайко. М. Грушевський зазначав про останнього: „... на протязі тридцяти літ отець Дем’ян виступає впливовим, авторитетним членом, чи навіть проповідником острозького гурту – славний побожним життям і богословською ерудицією ... отець Дем’ян відзначався гарним, імпазантним виглядом ... сильним темпераментом, незвичайною вимовою проповідника, агітатора, мітинговця: держав під своїм впливом і старого князя і його двір...” [8, 189-190]. Устаткування та друкарський

реманент повністю забрали з Острога. Засвідчує це та обставина, що шрифт дерманських видань цілком ідентичний зі шрифтом острозьких. Князь В.-К. Острозький, передбачаючи католизацію нащадків, переніс культурно-освітній центр у Дерманський монастир, в якому склались усі необхідні умови для такої діяльності.

Ігуменом Дерманського монастиря, вже реформованого, князь призначив високо освіченого протосингела патріарха александрійського Ісакія Борисковича [20, 37; 15, 77]. Останній на той час у монастирі зібрав чимало вчених та достойних ченців, які відразу почали займатися друкарською працею. Ймовірно, що відомий острозький грецист Кипріян (Кипріан), переклав у дерманській друкарні з грецької мови (за римським виданням 1546 р.) популяризований збірник афоризмів „Пчела”. З того часу спостерігається розбіжність у діяльності друкарень в Острозі та Дермані. К. Копержинський зазначає, що в другому друкарському осередку „помітно намагання ближче додержуватися церковнослов’янської мови, тоді коли в Острозі писали й друкували мовою „простою” [15, 77], але, як довели дослідження Л. Гонтарук, таке твердження не відповідає дійсності.

Ще одним твором, який переклав Кипріян 31 березня 1603 р., був „Синтагматіон” трактат про сім святих церковних тайн – відомого грецького теолога, полеміста і церковно-релігійного діяча з Венеції Гаврила Севера: „переклад належить, як припускають, перу острозького архідіякона Кипріяна, доброго знавця грецької мови ...” [30, 104]. І. Мицько вважає, що переклад цієї книги міг бути виконаний як із рукопису твору, отриманого Кипріяном під час відвідин Сходу, так і з венеціанського видання 1600 р. [20, 37]. На сьогодні відомо два списки даного твору. Один зберігається у Києві (Інститут рукопису НБУ), інший – у Львові (Наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України), тобто було представлено дві редакції перекладу даного твору. Разом із українською версією „Синтагматіона”, перекладеного Кипріяном у Дермані 1603 р., був церковнослов’янський переклад, виконаний та опублікований у Москві (1659 р.). Особливість перекладів українською мовою полягала в тому, що перекладачеві часто доводилося „описово тлумачити поняття, змінювати синтаксичні конструкції, пристосовуючи їх до своєї мови, навіть творити нові слова. Праця українського перекладача була більш творчою і вимагала ґрунтовніших філологічних знань” [30, 106]. Такі факти ще раз підтверджують те, що у діяльності друкарні в Дермані брали участь особи, які належали до

високоосвічених людей, фахово підготовлених спеціалістів у галузі перекладацької роботи.

Від 12 квітня 1603 р., коли у Дермані почала працювати друкарня, поступово вдалося налагодити друкарську справу, і через півтора року 12 вересня 1604 р., було видано „Октоїх”. Перше відоме на сьогодні дерманське видання – віршований панегірик на смерть князя О. Острозького „Лямент дому княжат Острозьких над зешлым с того свѣта ясне освещеным княжатем Александром Константиновичем княжатем Острозким воеводою волынским” – збереглося в унікальному примірнику, однак у дефектному вигляді (зберігається у Народній бібліотеці в Софії), оскільки у ньому відсутні вихідні дані. Я. Ісаєвич зазначає: „книга, очевидно, вийшла до похорон князя О. Острозького, призначених на 23 лютого 1604 року”, а її авторство приписують Дем’яну (Даміану) Наливайку [12, 16; 20, 38; 13, 135]. У „Ляменті ...” Д. Наливайко використав жанр плачу, чим „... активно відстоював права нової літературної мови й у літературному вжитку, використовуючи цю мову у різних літературних жанрах” [6, 82].

Щодо видання „Октоїха”, то текст його правили з грецького оригіналу. Переклад вимагав кваліфікованих, освічених людей, науковців. Тому І. Борискович запросив чимало осіб, які належали до вказаної когорти людей. Серед учених варто звернути увагу на постать Іова Княгиницького: „И в то время пріял бѣше от князя Василя на строеніе Монастир Дерман Ісакій Святогорец, иже последи Єпископ поставлен быт Патріархом Іерусалимським; и сей молит к себе отца нашего (Іова) строенія ради обща житія; он же (Іов), не могій отрещися, отхождаше; и многим тамо (в Дермані) на успех быт, труждася, помагая в духовних же телесных, и в друкарни, – тогда Охтай друковаху” (Ўхтайкъ сирѣчь й ѿмогласникъ. – Дермань, 12.09.1604 (12.04.1603 – 12.09.1604) [21, 213]. Ця особа досить сумлінно ставилася до роботи в дерманській друкарні, сприяла поширенню культурних контактів із іншими регіонами не лише волинських земель, а й зарубіжних країн та їх відомими представниками. Здійснювалося це з метою сприяння роботи дерманському друкарському центру та підбору кваліфікованих фахівців для організації його діяльності – редагування та видання книг, підготовки рукописів, перепису публікацій.

Особливої уваги заслуговує вище згадуване видання „Октоїх”, або ж „Ўхтайкъ сирѣчь й ѿмогласникъ”, яке вміщувало 326 аркушів [14, №.176; 11, 33]. Цікавою є та обставина, що цей друкар-

ський примірник вийшов на власні кошти монастиря. Отже, з певністю можемо стверджувати не лише про міцні засади у фінансовій сфері фундатора Дерманського монастиря, а й про значні доходи самої обителі. Коли гроші витрачалися не лише на господарсько-адміністративну сферу, а й видавничу діяльність – це, безперечно, свідчить про стабільність доходів та прибутків Свято-Троїцького духовного осередку.

Передмову до книги написано як церковнослов'янською, так і українською мовами. Післямову склав і підписав Дем'ян Наливайко: „Даміан недостойный презвитер”. К. Копержинський висунув гіпотезу, що передмова до тексту могла бути колективною працею дерманського гуртка: „Іов Княгиницький та Ісаакій, певне, теж брали участь у її компонуванні” [15, 79].

Видання дерманської друкарні відігравали помітну роль у формуванні української літературної мови XVI – початку XVII ст. Богослужбова книга – „Октоїх” стала яскравим прикладом перекладацької спадщини зазначеного часу, оскільки містила, як вказано вище, паралельні переклади передмови церковнослов'янською та українською мовами. Д. Наливайко, який безпосередньо брав участь в укладенні дерманського видання, відіграв неабияку роль в утвердженні українознавчих літературних традицій. Він був „активним творцем тогочасної української літературної мови” [7, 28; 6, 76-84]. Передмови та післямова до зазначеного твору засвідчують „активне вироблення у тому часі української богословської термінології”, оскільки в них фіксувалися такі богословські терміни, як: „богъ, пророкъ” [7, 32]. Про закріплення української мови як богослужбової на той час не думали, оскільки це право належало мові церковнослов'янській, але наявність у XVII ст. в дерманських виданнях україномовних текстів допомагало закріплювати українські мовознавчі традиції, а також сприяла популяризації їх у майбутньому. Одночасно Дерманський культурно-просвітницький гурток, продовжуючи традиції Острозького освітнього центру, підтримував функціонування церковнослов'янської мови, що використовувалася у „полемічній боротьбі” проти прихильників унійного з'єднання.

Наступним виданням дерманської друкарні був полемічний твір „Лист Мелетія, Святейшого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія”, виданий 6 лютого 1605 р. Своє послання патріарх написав в Єгипті 15 жовтня 1599 р. [19, 114]. Із послання, яке надійшло разом із віршем, стає зрозумілим, що його

переклав із грецької мови Іов Борецький [11, 136]. Передмову до книги підписав священник Дем'ян Наливайко, під наглядом якого вона друкувалася: „ім'я Дам'яна виступає в чотирьох книгах ...”, серед яких „Лист Мелетія св. патріарха Александрійського до вел. єпископа Іпатія Потія” ... 1605 р. (підпис Дам'яна знаходимо зі статтею про розбіжності східної та римської церков) [8, 191, 321; 6, 76]. Полемічна праця, окрім свого основного змістового ідеологічного навантаження, заслуговує уваги з огляду на те, що у ній використана епіграматична поезія. На початку XVII ст. остання користувалася великою популярністю. У „Листі Мелетія, Святейшого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія” наявні геральдичні вірші Д. Наливайка українською мовою. Останній, як діяч дерманської друкарні, доклав чимало зусиль для функціонування даного осередку. Д. Наливайка у кінці XVI – початку XVII ст. також залучали до процесу творення нової української літературної мови, на що вказує його творча спадщина: переклади українською мовою богослужбових творів та віршів, авторство щодо оригінальних поезій, передмов та післямов. Дослідник Лариса Гонтарук зазначає, що „свою прихильність до народної мови він засвідчував не тільки теоретично ..., а й практично (вся його творчість), хоча наслідки православного наступу мали вплив і на цього діяча (паралельні переклади церковнослов'янською та українською мовами ... передмова, писана паралельно цими мовами у „Октоїху”) [7, 33]. Внесок Д. Наливайка у розвиток української літературної спадщини, безумовно, вагомий. Проте, досить складно встановити, які саме твори вийшли з-під його пера: „ім'я Дам'яна виступає у чотирьох книгах”. Як уже згадувалося, дві з них надруковані в Дерманському монастирі: „Октоїх” 1604 р. та „Лист Мелетія, Святейшого патріарха Александрійського до велебного єпископа Іпатія Потія” 1605 р., адже „в дійсності він прикладав свою працю, мабуть, не тільки до сих книг. А з другої сторони, дуже трудно зміркувати, що належить Дам'янові в тих книгах, де записане його ім'я, а що було ділом інших співробітників, ділом колективу. Ті статті, що підписані його іменем, особливого літературного інтересу не мають, але ними авторство Дам'яна, очевидно, не обмежувалось: його ініціатива і праця йшла, мабуть, значно далі...” [8, 191-193]. Проте „у роботі над українськими текстами Д. Наливайко творчо підходив до перекладу, оскільки він є не дослівний, а художньо опрацьований і довершений, що бачимо при порівнянні з церковнослов'янським текстом. Прослідковується ба-

жання глибоко передати думку, а не зупинятися лише на формі” [6, 81].

Дослідження вказують на те, що „Лист...” був останнім дерманським друком. Але з аналізу джерел став очевидним той факт, що багато видань дерманської обителі не збереглися та не дійшли до наших часів. Дослідник І. Огієнко наголошує на тому, що „вага дерманських друків ... полягає також і в тім, що видавці їх вживали й народної української мови, можливо, під впливом Д. Наливайка” [21, 214]. Таким чином, популярність дерманських друків та цінність їх змісту заслуговувала на увагу не лише представників українського суспільства, вузького кола науковців, ченців та друкарів, а й впливала на все населення, урядові кола та відомих діячів. Важливість згадуваних праць полягала у тому, що вони, окрім популяризації тогочасної української та церковнослов’янської мов, пропагували думку, про неправомірність поширенні унійних ідей на території Волині. Тому прихильники церковного з’єднання, не захоплювалися досконалістю друкованого слова, а вбачили у згаданих текстах ворожі ідеї та звинувачення, висловлені на їх адресу щодо конфесійної позиції у період ідеологічного протистояння.

Паралельно із видавничою справою у дерманській друкарні провадилась і перекладацька діяльність. Варто наголосити, що в лютому 1605 р. було здійснено переклад з грецької Кипріяном частини праці Іоанна Златоуста „Бесіди на Євангеліє від Іоанна...”. Основну ж частину цього твору переклав учень Максима Грека Силуян [19, 112]. У друкарні в Дермані практикувалась традиція переписування книг: „особливо багато рукописів пов’язано з Острогом та Дерманським монастирем” [26, 176]. В монастирях саме на кошти магнатів-меценатів проводилося переписування книг [26, 176]. У даному випадку в цій справі Дерманському осередку допомагала православна гілка родини князів Острозьких, які вважали обов’язком підтримувати обитель та подібні духовні заклади. Коло писемних пам’яток кириличного письма, що пов’язане з діяльністю Острозького культурного осередку кінця XVI – початку XVII ст., за своєю палеографією дещо відмінне від книг Волинського регіону. Півустав, яким користувалися в Острозі, більше подібний на подільський, ніж на волинський, хоча в ньому більшою чи меншою мірою і проступають прикмети, характерні для Волині [26, 178]. Науковець В. Фрис вважає, що на ці зразки орієнтувалися і писарі Дерманського монастиря [26, 178]. Особливість переписування творів у Дермані полягала в тому, що їх укладачі

досить старанно оформляли книгу та особливу увагу звертали на сам список, матеріал, письмо та його палеографічні особливості. Самі переписувачі були досить освіченими людьми, представниками різних регіонів українських земель та світу. Вони зберігали свої індивідуальні типи почерків [26, 179]. Такі ознаки характерні і для тих, хто займався цією діяльністю в Острозькому культурно-освітньому осередку, та для культурно-просвітницького центру, що склався на базі Дерманської обителі.

Діяльність друкарні при Дерманському монастирі мала неопідценне значення в умовах протистояння православних і уніатів. Через публікації, літературно-перекладацькі твори вчені, ченці, які працювали протягом 1602 – 1605 рр. в дерманській друкарні, знайомили усі верстви населення саме з українськими та церковнослов'янськими текстами. В період міжконфесійної боротьби вони доводили правочинність існування православних осередків – монастирів, церков. Варто наголосити і на значенні дерманських друків з огляду на популяризацію в них української мови – важливого політичного інструмента, який у період XVI – XVII ст. сприяв визнанню України та її народу окремим утворенням та самобутньою нацією.

Отже, дерманська друкарня проіснувала досить короткий період – лише три роки. У 1605 р. знову ж із невідомих причин князь В.-К. Острозький переніс її до Острога. Але, звісно, Дерманський монастир не втратив своєї культурно-просвітницької значимості та спадщини – літературних, наукових, полемічних видань. Одним із осередків, який діяв паралельно із друкарнею та сприяв поширенню освіти та науки серед представників чернецтва та світських осіб Дерманя, була дерманська примонастирська школа або училище. Створення цього навчального закладу співпадає з часом заснування друкарського осередку у Дермані – 1602 р.: „Офіційний фондуш школи й перенесеної з Острога друкарні, зроблений князем В.-К. Острозьким (1602 р.)...” [15, 77]. Існує думка, що князь В.-К. Острозький задумав раніше саме у Дермані, а не м. Острозі, відкрити школу та друкарню. Причиною можна вважати географічне розташування, оскільки с. Дермань віддалене від основних тогочасних великих населених пунктів, але близьке до м. Острога, через який проходили торгівельні шляхи, що забезпечували безперешкодний приїзд науковців, інтелігенції з віддалених регіонів не лише України, а й з інших держав. Відтак, з одного боку, невелика відстань між Острогом та Дерманем мала сприяти тісному контак-

туванню населених пунктів у питанні культурно-просвітницької та освітньої діяльності, а з іншого – непримітне село, не привертаючи особливої уваги у період загострення ідеологічної боротьби, мало забезпечити „спокійну” роботу осередку. Діяльну участь у функціонуванні як дерманського, так і острозького наукових гуртків брали представники з Росії (Московії), Білорусії, Греції, країн Балканського півострова, Болгарії. Звичайно, найголовнішого значення мав безпосередній вплив резиденції князів Острозьких – міста Острога.

Примонастирське училище або школа не були вузько становими, оскільки тут мали право навчатись і світські особи. Але існував єдиний критерій відбору різностанових представників до навчального закладу: „бігунов Чернцов і чинові тому противних аби в том монастирі не пріймовати”, – наказував князь В.-К. Острозький [21, 212; 16, 182]. Тому навчались і провадили роботу у освітньому навчальному закладі насамперед особи, віддані православної вірі, хоча і небагаті, але твердо переконані у своїх релігійних поглядах та державницьких ідеалах українства, високоморальні та готові на самопожертву. Вихованці та викладачі відзначалися також прагненням вдосконалювати свої знання та навички у галузі шкільництва з метою популяризації їх серед широких верств населення.

Організація учбового центру відбувалась за особистим проханням александрійського патріарха Мелетія Пігаса та Кирила Лукариса. Це було пов’язано із тим, що ще на початку 90-х рр. XVI ст. поживавився зв’язок Острога із православним Сходом. На той час католики досить активно насаджували унійні тенденції. Тому острозькі просвітники за підтримкою та допомогою зверталися до М. Пігаса [20, 53]. Безумовно, у цій справі брали участь дерманські діячі, оскільки в період міжконфесійних протиріч освітні, наукові представники Острозького культурно-освітнього центру зосередились у Дермані. Підтвердженням тісних стосунків зі Сходом є листування патріарха із князем В.-К. Острозьким, його сином Олександром, Кипріяном [17, 23-27, 28-44, 68-70]. Зв’язки з Острогом, як і з іншими осередками, М. Пігас підтримував через спеціальних посланців, ченців, торговців [31, 100]. Дерманським ігуменом у цей час, як уже зазначалося, був І. Борискович.

Культурно-просвітницька діяльність у Дерманському монастирі зумовлювалася не лише функціонуванням примонастирського училища або школи. Необхідно звернути увагу і на розвиток музичного мистецтва, яке з одного боку стало традиційним для тако-

го типу духовних осередків, а з іншого – успадкувало традиції та надбання, які заклалися ще у Острозькому культурно-освітньому центрі. У період XVI ст. – першої половини XVII ст. Острог був одним із відомих центрів українського церковного співу. Це засвідчувала поява в українських нотних ірмоліях місцевого мелодичного варіанту під назвою „острозький напів”, який у XVII ст. здобув визнання не лише в Україні, а й в Білорусії та Росії [29, 116-117]. Князь В.-К. Острозький особисто дбав про розвиток музичного мистецтва, часто виступав меценатом у цій справі. У період ідеологічного протистояння українські культурно-освітні й церковні діячі також дбали про зміцнення „... традиційних зв'язків з греко-візантійським і балканослов'янським культурним ареалом” [29, 117; 28, 74-90]. У записях Дерманського пом'яника навпроти імен ченців та ієромонахів зустрічається таке поняття як „установник” – це керівник монастирського хору: „...а це упис ченця Іоакима Зозулінського, установника дерманського” [1, 26]. В окремих випадках установники одночасно були і намісниками Дерманського монастиря: „... а це упис ієромонаха Антонія Яковича намісника, установника монастиря Дерманського...” [1, 47].

З 1605 р. культурно-освітня та науково-видавнича діяльність Дерманського осередку пішла на спад [20, 38]. Друкарня, що становила невід'ємну частину навчального закладу, знову була переведена до м. Острога. Але, примонастирська школа не лише діяла паралельно із дерманською друкарнею протягом 1602 – 1605 рр., а й продовжила своє функціонування надалі. Суттєві зміни, на жаль, дійсно відбулись у 1605 р., коли почали роз'їжджатись відомі особи, залучені до роботи Дерманського культурно-освітнього центру: І. Борискович, Кипріян, І. Борецький, А. Грекович, Д. Наливайко. Зумовлювалося це не лише причинами релігійного характеру, а також переведенням до м. Острога друкарні.

Таким чином можна стверджувати, що князь В.-К. Острозький, як патрон Дерманського монастиря, відіграв важливу роль у його становленні, функціонуванні та діяльності. Впливовість позицій даного князя у духовному осередку гарантувала не лише фінансову та матеріальну підтримку, а й забезпечила різні напрямки роботи обителі. Саме під час виникнення ідеологічного протистояння на Волині князь В.-К. Острозький створив православну опозицію. До складу якої входили його волинська клієнтура, православне духовенство, протестанти. Натомість духовенство та настоятелі Дерманського монастиря працювали над продукуванням антиунійної

літератури, здійснюючи погодження віровизнавчих розходжень із протестантами з наміром долучити їх до антиунійної опозиції. Князь В.-К. Острозький виступив ініціатором комплексу заходів, пов'язаних із реформуванням даного духовного осередку, з метою зміцнення в ньому антиунійних традицій. Наслідком цього стало оформлення спільножиттєвого статуту 1602 р.

Джерела та література

1. Острозький державний історико-культурний заповідник. – КН. 961/VI С – 565: Дерманський пом'яник.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. , 1883. – Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322 – 1648). – Т. 6.
3. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П. М. Батюшков. – СПб. , 1888. – 288 с. – Примітки – 126 с.; Дніпропетровськ, 2004.
4. Бухало Г. В. Дерманський Святотроїцький монастир / Г. В. Бухало. – Дубно, 1990. Краєзнавча серія, № 13 (8).
5. Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) / В. Вуйцик // Лавра, 2000. – № 2. – С. 42–48.
6. Гонтарук Л. Роль творчості Д. Наливайка у процесі витворення нової української літературної мови XVI – першої половини XVII ст. / Л. Гонтарук // Україна в минулому. – Вип. 5. – К. , – Львів, 1994. – С. 76–84.
7. Гонтарук Л. Творчість Дем'яна Наливайка та його роль у формуванні нової української літературної мови XVI – поч. XVII ст. / Л. Гонтарук // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції „Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С. 28–34.
8. Грушевський М. С. Історія української літератури. Перше відродження (1580 – 1610) / М. С. Грушевський. – К. , 1995. – Книга 2. – Т. V.
9. Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря / Т. Гуцаленко // Лавра, 2000. – № 2. – С. 49–52.
10. Енциклопедія українознавства. Репринтне видання 1955-1984 рр. Словникова частина. – К. , 1993. – Т. 1.
11. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Кн. 1 (1572 – 1700). – Львів, 1981.
12. Ісаєвич Я. Д. Преємники первопечатника / Я. Д. Ісаєвич. – М., 1981.
13. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002.

14. Каратаев И. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. / И. Каратаев. – СПб. , 1883.

15. Копержинский К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії 1596 р., її видання та діячі / К. Копержинский // *Бібліологічні вісті*. – Київ, 1924. – Січень–березень. – С. 75–82.

16. Максимович М. Собрание сочинений / М. Максимовичъ. – К. , 1876. – Т. I. – Т. III.

17. Малышевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. Приложения / И. И. Малышевский. – К. , 1972. – Т. 1–2.

18. Митрополит Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – [Передрук з видання 1958 р. – Кеннора – Онт]. – 1992.

19. Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької Академії (1576 – 1636). Бібліографічний довідник / І. З. Мицько. – К. , 1990.

20. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І. З. Мицько. – К. , 1990.

21. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV – XVIII вв. / І. І. Огієнко – К. , 1994.

22. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / [Упоряд. В. Б. Атаманенко] – Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. – Т. 1.

23. Підручний В. о. Порфирій Початки Василіанського Чину і Берестейська унія / В. Підручний // *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали четвертих „Берестейських читань”*. – Львів, 1997. – С. 79–124.

24. Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк, 2000.

25. Уставъ православного Дубенскаго Спасскаго монастыря, 1624 года // *Вольнскія Епархіальныя ведомости. Часть неофициальная*. – Почаев, 1869. – №15. – 1 августа. – С. 601–604.

26. Фрис В. Волинська Кирилична півустанна книга та особливості Острозького письма (XVI – початок XVII ст.) / В. Фрис // *Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції „Остріг на порозі 900-річчя”*. – Остріг, 1993. – С. 176–179.

27. Хойнацкий А. Ф. Православие на Западе России в своих ближайших представителях или Патерик Вольно-Почаевский / А. Ф. Хойнацкий. – Житомир.

28. Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога / О. Цалай-Якименко, Ю. Ясиновський // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали* – Ч. 1. – Львів, 1995. – С. 74–90.

29. Ясиновський Ю. Музика в давньому Острозі / Ю. Ясиновський // *Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992)*. – Ч. 2. – Острог, 1992. – С. 116–118.

30. Ясіновський А. Дерманський переклад „Синтагматіона” Гаврила Севера: побутування пам’ятки в Україні / А. Ясіновський // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 104–106.

31. Ясіновський А. Роль Острога в культурних взаєминах України із слов’янами і греками / А. Ясіновський // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 97–103.